

ATIS ILI NETKO DRUGI NA NADGROBNIM SPOMENICIMA U DALMACIJI?*

U Dalmaciji su se očuvale brojne nadgrobne stele rimskih vojnika s vratima kao ukrasom na samom dnu spomenika. U raspravi se pokušava odgonetnuti značenje figure u orijentalnoj odjeći s frigijskom kapom, u tugujućem stavu. Lik nema nikakve veze s Atisom, kako se to često tumači. Po svoj je prilici preuzet iz trijumfalne ikonografije i primijenjen na stelama vojnika. Takvi likovi nemaju nikakvu vezu s mogućim orijentalnim podrijetlom pokojnika.

U radu se govori i o drugim inačicama likova s frigijskom kapom u orijentalnoj odjeći, najvjerojatnije likovima pastira koji pripadaju sepulkralnoj pastoralnoj tematici. Takvih likova ima više različitih tipova.

Ključne riječi: Atis; Dalmacija; tugujući orijentalci; pastoralne teme / *Key words: Attis; Dalmatia; mourning Orientals; pastoral themes*

U Dalmaciji su se očuvale brojne nadgrobne stele rimskih vojnika s vratima kao ukrasom na samom dnu spomenika. Te su stele uglavnom pripadale vojnicima VII. rimske legije koja je glavni tabor imala u Tiluriju (Gardun iznad Trilja), a neke pomoćne jedinice južnije u manjem taboru u Humcu kod Čapljine u Bosni i Hercegovini (*Bigeste*). Vrata su obično imala panele u kojima su prikazane ručke za hvatanje i otvaranje te zvekir (kolut) za oglašavanje dolaska, što su neophodni elementi njihova funkcioniranja (sl. 1). Ima, međutim, više izuzetaka. Predmet ovog rada usredotočen je uglavnom na četiri stele koje u donjem dijelu, svaka u svom panelu, prikazuju dvije muške figure, gotovo identične i međusobno postavljene u antitetičkoj simetriji. Odjeća im nije standardno rimska ili vojnička, nego su odjevene u orijentalnu nošnju (kratka potpasana tunika, uske hlače i frigijska kapa). Noge su im prekržene, a jedna ruka podržava drugu koja indikativno dodiruje vrh brade. Takvo držanje konvencionalni je znak duboke tuge. Indikativno je da takve figure u Dalmaciji, kao i one koje se ovdje navode kao analogije, redovno stoje na niskoj bazi, što bi značilo da su shvaćene kao statue.

Od prve znanstvene studije koju je još godine 1905. objavio H. Hoffman te se dvije figure smatraju prikazima Atisa,¹ jer mnogi vojnici VII. legije potječu iz Male Azije

* Ovaj je rad autorov znatno prošireni i poboljšani referat održan na znanstvenom skupu u Mainzu godine 2001. te objavljen u zborniku toga skupa pod naslovom: *Attis or Someone Else on Funerary Monuments from Dalmatia?* (*Akten des VII. Internationalen Colloquium über Probleme des provinzialrömischen Kunstschaffens*, Mainz, 2003., 511–520). Autor ovog rada smatrao je da su sazreli uvjeti da se u prvom redu iznesu neki novi dokazi u prilog njegovoj tezi, a u drugom redu da rad bude dostupniji hrvatskoj javnosti i na hrvatskom jeziku.

¹ H. Hoffmann 1905., 54 i d., osobito 56, br. 43, 43, sl. 37, 57. Ovo je mišljenje bilo izneseno i prije Hoffmanna u *CIL III*, 9726: *vir (Attis) stans valde mutilatus*. U Hoffmannovo doba bile su poznate samo dvije takve stele.

Sl. 1. Stela Tita Anharena iz Larande, Tilurij. Arheološki muzej u Splitu (snimio: N. Cambi) / Fig. 1. Stele of Titus Ancharenus from Laranda, Tilurium. The Archaeological Museum in Split (photo: N. Cambi)

ili susjednih istočnih regija. Čini se da je Hoffmann bio impresioniran činjenicom što su neki od vojnika bili podrijetlom iz Pesinunta odakle je potekao i razvio se Kibelin kult,² a po svoj prilici i raspravama F. Cumonta, kongenijalnog istraživača istočnih religija koje su se proširile posvuda u rimsko carsko doba.³ To je bio razlog što je oblik stela i osobito vrata Hoffmann objasnio kao utjecaj frigijskih grobnica usječenih u hridinasti teren.⁴ Tu su pretpostavku prihvatili mnogi koji su se bavili tim spomenicima,⁵ ali neki su istraživači imali drugačije mišljenje.⁶ Natpisi bi mogli ponuditi neke naznake za interpretaciju likova, ali ih, nažalost, sadrže samo dvije stele s likovima "Atisa". Natpisi navode da su dva pokojna vojnika iz istočnog dijela Carstva (*Amblada* (sl. 2)⁷ i *Pessinus*⁸). Jedan je vojnik pouzdano potekao iz zapadnog dijela Rimskog Carstva, iako se to izričito ne navodi, jer potječe s područja hispanskog grada *Bracara Augusta* (sl. 3–5), gdje je bio unovačen u tamošnju kohortu (*cohors I Bracaraugustanorum*).⁹ Jedna od stela bez natpisa pouzdano je pripadala nekom zapadnjaku (iako je natpis potpuno nestao), budući da je na njoj prikaz konjanika (sl. 6).¹⁰ Konjanici su gotovo uvijek, pogotovo u Dalmaciji, keltskog podrijetla.¹¹

2 H. Hoffmann 1905., 56, br. 43; D. Tončinić 2011., 59, br. 34, sl. 34.

3 Na primjer F. Cumont 1906.

4 H. Hoffmann 1905, 1. Autor navodi sljedeće primjere: K. Von Lanckoroński 1893., 69, sl. 29, 122, sl. 69, tab. 18–19; E. Pettersen – F. Luschan 1899., 151, sl. 69, 70–72; R. Heberdey-Wilberg 1900., 180, sl. 52, 58–60, 70; F. Noack 1894., 315, sl. 1–6.

5 Dovoljno je spomenuti samo neke autore, jer ih je sve nemoguće nabrojiti: *PWRE* II, 2251 (F. Cumont), M. Graillot 1912., 473; A. Schober 1923, *passim*; M. Vermaseren 1966., *passim*; M. Vermaseren 1977., *passim*; P. Lambrechts 1966., *passim*; Th. Hauschild – S. Mariner Bigorra – H. G. Niemeyer 1966., 162; J. M. C. Toynbee 1971., 161, 165–166; J. Medini 1984., 108; J. Le Prier 1986., 80, 163, 168, 190; J. Hatt 1986., 191 i d.; S. Neu 1989., 255; M. Bossert 2000., 246, a možda i mnogi drugi, nažalost nepoznati piscu ovih redaka.

6 E. Will 1955., 202 i d.; R. Turcan 1972., *passim*; H. Von Hesberg 1992, 165; L. Roller 1994., 245.

7 *CIL* III 9737, H. Hoffmann 1905., 57, br. 43, sl. 37; P. Selem – I. Vilgorac 2018., 138, br. 5, tab. 156, *add.* 5.

8 *CIL* III 9726, H. Hoffmann 1905., 56, br. 43. Ovaj primjerak nema uopće vrata pri dnu stele, pa nema ni likova. Treba ipak vjerovati Hoffmannu da su vrata doista još postojala u doba kad je tu stelu proučavao.

9 R. Dodig 1985., 107, br. 2, sl. 5,8. Ova je stela otkrivena šezdesetih godina XX. st.

10 P. Selem – I. Vilgorac 2018., 139, br. 6, tab. 156, *add.* 6. Tu vidi i ostalu literaturu.

11 J. J. Wilkes 1969., 475.

Sl. 2. Stela Gaja Longina, Tilurij. Arheološki muzej u Splitu (snimio: N. Cambi) / Fig. 2. Stele of Caius Longinus, Tilurium. The Archaeological Museum in Split (photo: N. Cambi)

S druge strane valja naglasiti da su vrata na dnu stela iz Dalmacije posve drukčija od onih u Maloj Aziji.¹² Vrata su element arhitektonske fasade koji je kao dekoracija prenesen na nadgrobne stele. To je jednostavno samo jeftinija imitacija pročelja sepukralne edikule koja je predstavljena na prednjoj strani stela.¹³ Općenito sve ove stele, uz neke razlike, pokazuju i bitne sličnosti, što upućuje na jednu radionicu ili pak neki njezin odvjetak.¹⁴ To bi bila radionička tradicija koja je trajala kroz nekoliko prvih desetljeća tijekom boravka VII. legije u Dalmaciji.¹⁵ Iz te činjenice proizlazi zaključak da dekoracija i oblik nemaju nikakve veze s podrijetlom vojnika, nego pripadaju radioničkom repertoaru za koji je nemoguće utvrditi kako se formirao. Nakon što je VII. legija premještena na Dunavski limes (u *Viminacium*), ovaj se tip stela u znatno manjem broju primjeraka pojavljuje među nadgrobnicima vojnika XI. legije ili drugih manjih jedinica u Burnumu u sjevernoj Dalmaciji (sl. 7). S druge strane veoma je zanimljivo da su stele vojnika VII. legije iz Viminacija posve različite i da odgovaraju oblicima i dekoraciji kakve su prije i tada imali nadgrobni spomenici iz Panonije.¹⁶ To bi upućivalo da su radionice specijalizirane za nadgrobne spomenike koji nose vojničku ikonografiju napustile Tilurij i, tražeći novi posao, našle ga u sličnom vojničkom okruženju, u istoj provinciji (*Burnum*), gdje je boravio čak i veći broj vojnika nego u Tiluriju. U Burnumu je tijekom nekoliko desetljeća boravilo blizu 10.000 ljudi (XI. legija i pomoćne jedinice) uz teško određivi broj civila u kanabama.¹⁷ U skladu s time nameće se jasan zaključak da nacionalnost i podrijetlo nisu igrali nikakvu ulogu na oblikovanje i dekoraciju navedenih spomenika.¹⁸

U nekoliko rasprava pisac ovih redaka sugerirao je da figure ne prikazuju Atisa, ali to pitanje tada nije bilo predmet diskusije.¹⁹ Budući da je uvijek riječ o dvije paralelne figure,

12 O vratima na stelama iz Male Azije usp. M. Waelkens 1986., 3 i d., tab. 1–107.

13 Usp. N. Cambi 1991., 66 i d.; N. Cambi 1991–1992., Zadar 1993., 25 i d.; N. Cambi 1994., 154 i d.; N. Cambi 2001., 84 i d.

14 O ovim stelama usp. M. Sanader 2003., 501–510, sl. 1–4, Typentafel I–IV.

15 N. Cambi 1991–1992., 33 i d.

16 O tim stelama usp. M. Mirković 1986., 124, br. 98, 99, 125, 100; 126, br. 102, 103; 128, br. 106; 142, 131 itd.

17 N. Cambi, M. Glavičić, D. Maršić, Ž. Miletić, J. Zaninović 2007., 7–35

18 Vojnici ove legije su regrutirani i na istoku i na zapadu Rimskog Carstva, usp. G. Forni 1953., 225; S. Mitchell 1976., br. 2, 301–308.

19 Usp. radove navedene ovdje u bilj. 12. Osim toga i N. Cambi 1987., 267, bilj. 118.

Sl. 3. Stela Verana, konjanika I. kohorte *Bracaraugustanorum*. Muzej Humac u Humcu (prema: R. Dodig) / Fig. 3. Stele of Veranus, equestrian of cohorts I *Bracaraugustanorum*. The Museum in Humac (after R. Dodig)

bolje ili lošije izrađene, isključeno je da one prikazuju sepulkralnog Atisa (*Attis funéraire*). Za razliku od erota (brojnih Venerinih sinova) s kojima se često uspoređuje, Atis nije postojao u množini, jer je taj mladić u kojeg se zaljubila Kibela bio jedna jedina, a ne dvostruka mitološka osoba. Dvije figure na stelama iz Tilurija nemaju, kao ni mnoge druge, za Atisa karakteristične attribute, kao što su nagi trbuh koji aludira na samokastraciju, siringu i *lagobolon* ili pastirski štap (sl. 8).²⁰ Po mišljenju pisca ovih redaka nekoliko je različitih ikonografskih inačica takvih orijentalnih figura koje se pojavljuju na nadgrobnim spomenicima: jedna je u orijentalnoj nošnji u žalobnom stavu, a druga također u orijentalnoj nošnji, ali s nadalje okrenutim lagobolom. Teško je povjerovati da se u oba slučaja radi o istoj figuri s identičnim simboličkim zna-

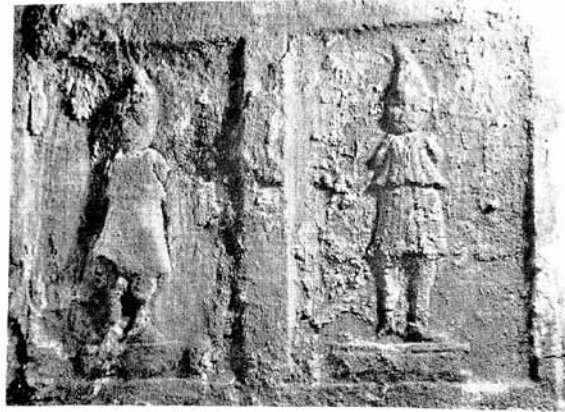
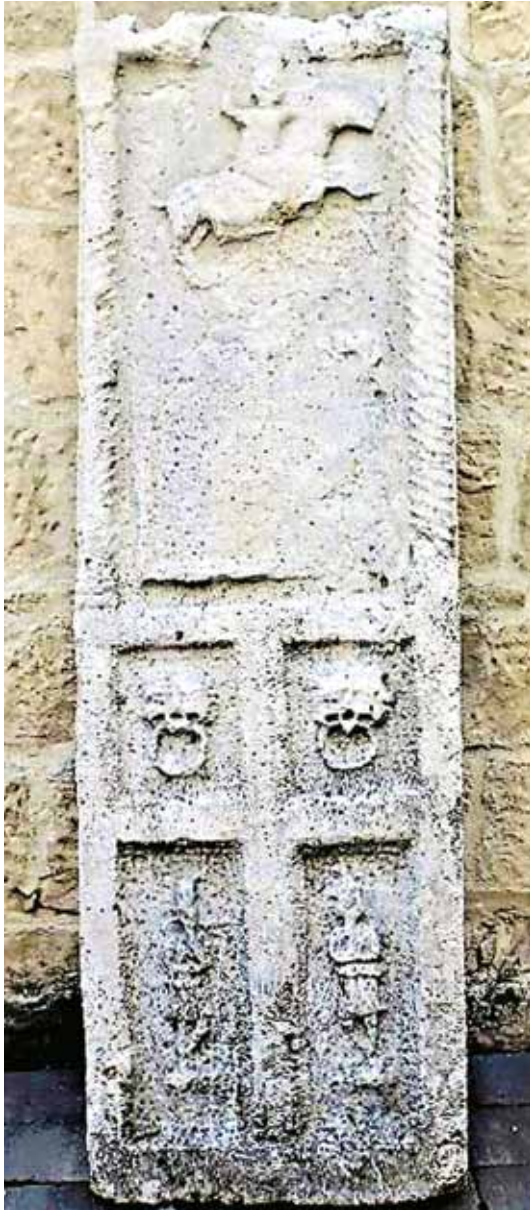
čenjem. Oba ta tipa, dakako, nisu ograničena samo na Dalmaciju. Riječ je o veoma raširenoj pojavi osobito u zapadnom dijelu Rimskog Carstva: Hispaniji,²¹ Galiji,²² Germaniji,²³ sjevernoj Italiji,²⁴ Noriku, Panoniji²⁵ i drugdje.²⁶ Što se Istoka tiče, samo se jedan jedini tugujući par, po znanju pisca ovih redaka, pojavljuje u cijeloj Maloj Aziji, i to na obje strane jednog sarkofaga iz Antalije. Par je prikazan bez pastirskih atributa.²⁷

Sl. 4. Detalj stele Verana (prema: R. Dodig) / Fig. 5. Detail of the stela of Veranus (after R. Dodig)

- 20 Posrijedi su dva kipa od vapnenca. Na prvom se vidi čak i rez na trbuhu, odmah poviše spolovila; P. Selem – I. Vilogorac Brčić 2012., 86, br. 10, tab. 138, 10, 11, 87, tab. 139, br. 11.
- 21 A. García y Bellido 1949; T. Hausschild *et alii*, 184, tab. 52 a, b (Barcelona), 184, tab. 53 (Valencia).
- 22 J. J. Hatt 1986., bilj. 5, 391; M. Bossert 1998., 246, sl. 49.
- 23 G. Bauchhens 1978., br. 2–3, 427; S. Neu 1989., 255, br. 29–30; G. Bauhhens 1997., 43–51.
- 24 M. J. Vermaseren 1977., 8, br. 26, tab. 19; A. Aurigemma 1963, 11 i d., 103 i d., sl. 5, 106; J. Ortali 1987., 178, tab. 28 b; V. Santa Maria Scrinari 1972., 134, br. 384, 385, 386; 135, br. 387; D. Deixheimer 1998., 88, br. 38, sl. 201; 89, br. 39, sl. 202; 90, br. 40, sl. 203; 91, br. 41, sl. 204; 123, 223, sl. 244; H. Pflug 1989., 178, br. 58, sl. 14,1–2; 15,1–4; 256, br. 251, tab. 38,1; 258, tab. 40,4.
- 25 A. Schober 1923, 37 i d., br. 73, sl. 30; 56, br. 119, sl. 56, 65, br. 141, sl. 67; 104, br. 228, 117, 118; br. 261, sl. 133; 141, br. 323, sl. 162, a, b, c; V. Dautova Ruševljanin 1983., 72 i d., sl. 19, 1, 1A, 113.
- 26 Na primjer u Bosni i Hercegovini. Uglavnom je riječ o nadgrobnim arama iz doba nakon odlaska VII. legije iz Dalmacije. Usp. V. Paškvalin 2012., 281–284, tab. na str. 332–337.
- 27 K. Von Lanckoroński 1893., 73 i d.; sl. 83 itd; H. Wiegartz 1965., 147, br. 71, bilj. 16, 171; M. Waelkens 1982., 71, br. 2, tab. 22,3.

Sl. 5. Detalj stele Verana (prema: R. Dodig) / Fig. 5. Detail of the stele of Veranus (after R. Dodig)

Budući da sve te stele iz Dalmacije pokazuju i druge attribute koji pripadaju oružju, vojničkoj opremi i sl., bez religijskih elemenata, sve figure iz prve skupine treba pripisati vojničkoj ikonografiji,

što je primjereno njihovom zanimanju. Jedna nadgrobna stela iz Brescije (*Brixia*) nudi mogućnost rješenja enigme "Atisa" na dnu spomenika (sl. 9).²⁸ Pri dnu toga fragmenta sa svake strane uobičajenog tipa tropeja (*tropaeum*) prikazana su dva vezana zarobljenika u orijentalnoj nošnji i s frigijskom kapom. To je ista scena kao i na trijumfalnom spomeniku iz Orangea u Galiji.²⁹ Stoga je slavoluk, odnosno njegov uzorak, važan za nastanak ikonografije orijentalca na stelama. Spomenuta stela iz Brescije jasno pokazuje orijentalce kao ratne zarobljenike po modelu slavoluka iz Orangea, dok su druge analogije, kao na primjer one iz Hispanije (monumentalni *Torre de los Escipiones*, sl. 10 i 11),³⁰ zatim are i stele iz Galije, sjeverne Italije i Dalmacije, barbarski likovi, statue u tugujućem položaju. Takva pozicija s rukom na bradi i prekriženim nogama bila je razvijena još u grčkoj umjetnosti.³¹ Barbarske likove, koji pokazuju slične ikonografske pojave, proučavao je R. M. Schneider.³² Među razmjerno brojnim skulpturalnim djelima iz rimskog carskog doba bilo je i likova odjevenih u orijentalnu nošnju koji pokazuju tužan,

Sl. 6. Stela konjanika, Tilurij. Arheološka zbirka Franjevačkog samostana u Sinju (snimio: N. Cambi) / Fig. 6. Stele of an equestrian, Tilurium. The Archaeological Collection of the Sinj Franciscan Monastery (photo: N. Cambi)

28 M. J. Vermaseren 1977., br. 26, 19.

29 R. Nersic 1989., 37, 38, 39 s odgovarajućim slikama.

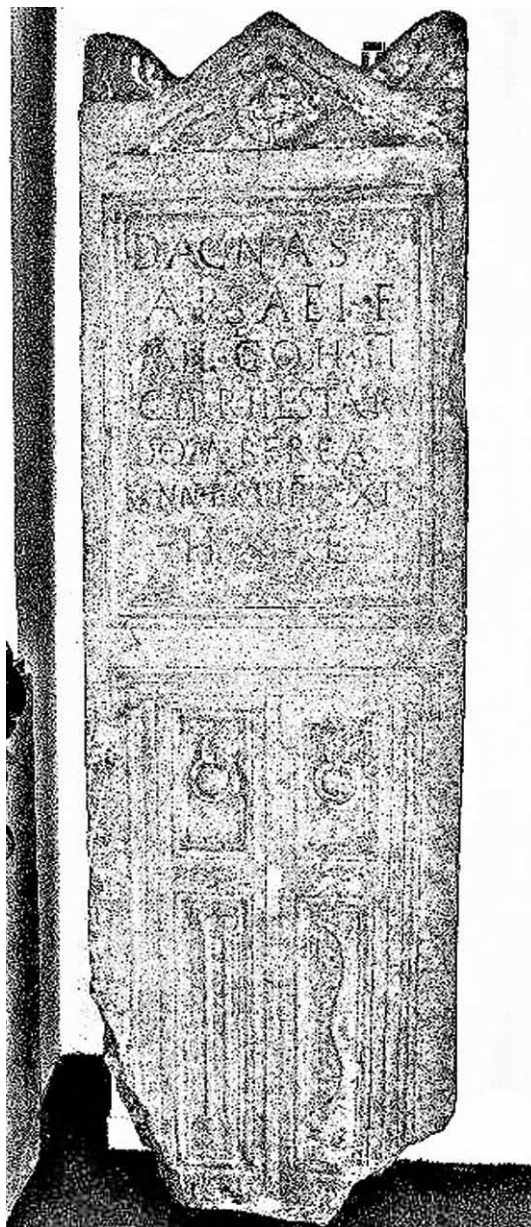
30 Th. Hauschild i dr. 1966., 104, br. 228, sl. 117; J. M. C. Toynbee 1971., 165 i d., tab. 56 (*Attys-like figure*); H. Von Hesberg 1992., 165 (*zwei trauernder Orientaler*).

31 G. Neumann 1965., 125, sl. 95.

32 R. M. Schneider 1986., 133, 134, tab. 26-31; 48,3.

Sl. 7. Stela Dagnasa, Burnum. Arheološki muzej u Zadru (snimio: N. Cambi) / Fig. 7. Stele of Dagnasus, Burnum. The Archaeological Museum in Zadar (photo: N. Cambi)

zapravo očajan stav bez velikih gesta.³³ Takav stav je gotovo identičan onome kakav se pojavljuje na dalmatinskim stelama, kao i mnogim drugim prikazima na nadgrobnim spomenicima u rimskom svijetu. Sve te stele nastale su u prvoj polovici 1. st. poslije Kr. i samo su malo mlađe od trijumfnog spomenika iz L'Orangea. Čvrsto uvjerenje pisca ovih redaka je da su stele iz Dalmacije, kao i one iz Galije ili sjeverne Italije, spomenute likove posudile iz službene trijumfalne ikonografije koja je iskoristila predloške iz vojničke profesije, koji ne izražavaju žalost za samim pokojnikom nego za sudbinom pripadnika vlastitog poraženog naroda. Ako takozvani *Attis funéraire* uopće i postoji, ne postoji u toj skupini spomenika.

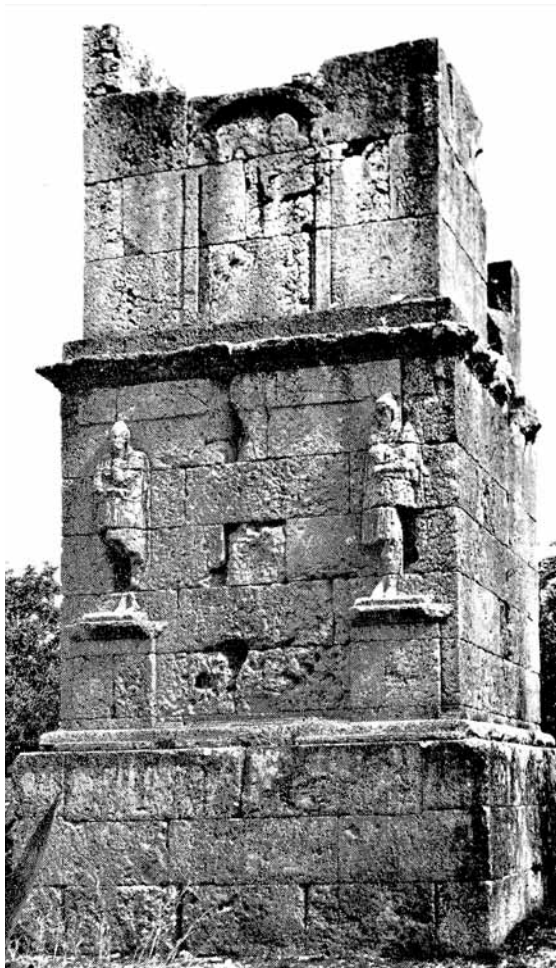
Još jedan moment osporava interpretaciju orijentalca kao Atisa na donjim panelima vrata stele. Naime, ako se već izostavljaju elementi vrata (ručke i dr.) ondje gdje im je pravo mjesto, na tim se površinama pojavljuju oružje i vojna oprema (luk, strelice ili tobolac), a nikada neka religijska ili mitološka simbolika (sl. 12). Stoga je logično da tu nije bilo mjesto ni za Atisa, nego

Sl. 8. Kip Atisa, Salona. Arheološki muzej u Splitu (snimio: N. Cambi) / Fig. 8. Statue of Attis, Salona. The Archaeological Museum in Split (photo: N. Cambi)

Sl. 9. Donji dio stele s dva vezana orijentalca, Brescia (prema: M. Vermaseren) / Fig. 9. Lower part of a stele depicting two tied Orientals, Brescia (after M. Vermaseren)

je atisolika figura preuzeta iz trijumfalnog odnosno općenito vojnog repertoara.

S druge strane, u zabatu stele mladića iz Tilurija, koja je kasnija od spomenutih vojničkih primjeraka iz istog mjesta, prikazan je mladić koji nosi frigijsku kapu (sl. 13 i 14).³⁴ Iako potječe iz Tilurija, ovaj primjerak ne pripada vojniku, nego sedmogodišnjem dječaku Gaju Laberiju (*Caius Laberius Vale(n)s*) čiji portret pokazuje jasne trajanske karakteristike izraza i frizure.³⁵ Njegov je portret prikazan u klipeju (*clipeus*). Takav portret

u klipeju rijetka je pojava na nadgrobnim stelama u Dalmaciji i, osim Laberijeve, postoji još samo jedan teško oštećeni fragment također iz Tilurija.³⁶ Lopta kao dječaćka igračka u desnoj ruci upozorava na njegovu preranu smrt. S obzirom da ni oblikom ni dekoracijom ova stela nema nikakve veze s nešto ranijim vojničkim primjerima, to nedvojbeno upućuje na radionički diskontinuitet. Jedina paralela poznata ovome autoru je stela iz Modene. H. Pflug glavu u zabatu te stele pripisuje Atisu.³⁷ Fizionomijske crte oba pokojnika pokazuju dječaćke karakteristike, ali daleko je od pouzdanog da one pripadaju Atisu, jer ima mnogo drugih mitoloških liko-

Sl. 10. Torre de los Scipiones, Tarragona (prema: J. M. C. Toynbee) / Fig. 10. Torre de los Scipiones, Tarragona (after J. M. C. Toynbee)

34 J. Medini 1984., 130, sl. 41, 42; N. Cambi 2000., 53, br. 71, tab. 95; N. Cambi, 2020., 87-93, sl. 1-4.

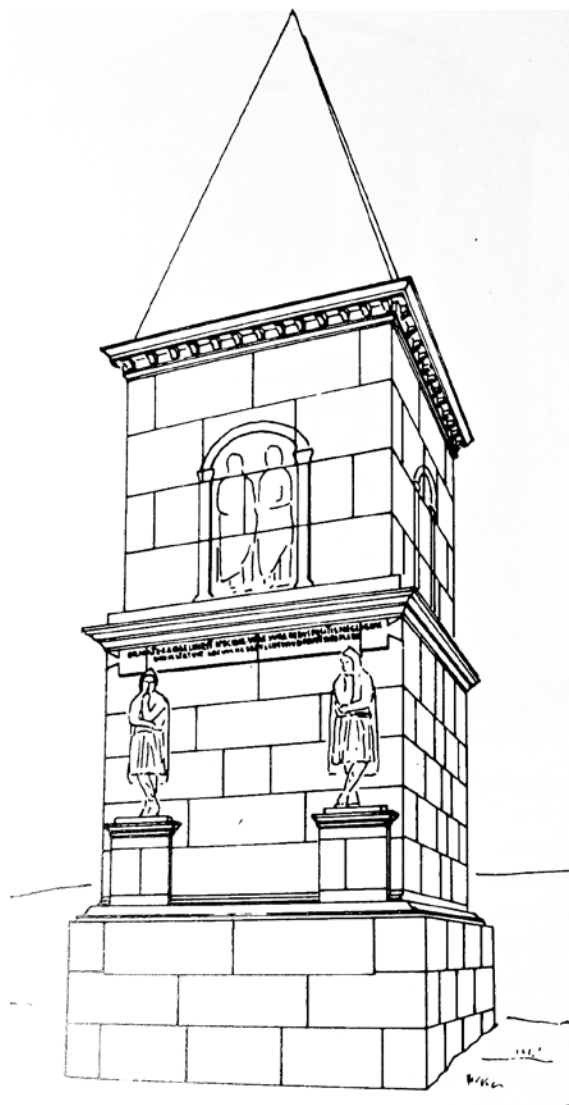
35 Gotovo identičnu frizuru ima Trajan na tzv. I. tipu njegovih portreta, usp. W. H. Gross 1940., 66 i d., 124, br. 3, tab. 4. Također K. Fittschen – P. Zanker 1985., 38, br. 39, tab. 41.

36 Fragment se čuva u Arheološkom muzeju u Splitu. N. Cambi 2020., 91-92, sl. 5.

37 H. Pflug 1989., 158, br. 18, tab. 2,4; 3,2.

Sl. 11. Torre de los Scipiones, Tarragona (prema: Th. Hauschild, S. Mariner Bigorra, H. G. Niemeyer) / Fig. 11. Torre de los Scipiones, Tarragona (after Th. Hauschild, S. Mariner Bigorra, and H. G. Niemeyer)

va koji nose takvu kapu. Valja upozoriti da se dječja glava s frigijskom kapom pojavljuje na obodu oinohoe (po svojoj prilici

iz 4. st. prije Kr.) koja je 1976. bila otkrivena tijekom iskopavanja u Issi, ali ovom autoru nije ni na kraj pameti da bi to bio Atis.³⁸ Dakako, veoma je vjerojatno da ta lijepa keramička glavica prikazuje Ganimedu, čija je mitološka pripovijest bila omiljenija u rimskoj sepulkralnoj umjetnosti nego ona Atisova.³⁹ K tomu, vrču za vino, s obzirom na njegov uporabni kontekst, mnogo bolje odgovara mitološki peharnik bogova, nego

Sl. 12. Stela Julija Andromaha, Dugopolje. Arheološki muzej u Splitu (snimio: N. Cambi) / Fig. 12. Stela of Iulius Andromachus, Dugopolje. The Archaeological Museum in Split (photo: N. Cambi)

38 N. Cambi, B. Kirigin, E. Marin 1980., 4, 81 i d., sl. 9.

39 J. Engemann 1973., 15 i d., Tab. 1-7; H. Sichtermann 1992., 59 i d.

Sl. 13. Stela Valenta, Sinj; uzidana u kuću R. Perkovića (snimio: N. Cambi) / Fig. 13. Stele of Valens, built into the house of R. Perković in Sinj (photo: N. Cambi)

Afroditin tragični ljubavnik. Zeusovom otmicom Ganimed se našao među Olimpijcima. Frigijska kapa je redovni atribut i Ganimedea, i određuje ga kao istočnjaka.

Treba ovdje istaknuti da se žalobna figura na nadgrobnim stelama, pripisivana Atisu, pojavljuje i na nekim drugim iznimno važnim spomenicima otkrivenim izvan Dalmacije, a koji su također veoma važni za interpretaciju likova orijentalaca. Na primjer, na gornjem dijelu stele Longidijena (*Longidienus*) iz Ravenne, koji je po zanimanju *faber navalis*, na obje strane u polju odgovarajućeg dijela spomenika pojavljuje se po jedna krilata figura u potpunoj tunici i hlačama.⁴⁰ Obje figure drže baklje s izokrenutim plamenom, a jednim se laktom oslanjaju na pilastar. To ne može biti Atis, budući da baklje i krila nisu njegovi atributi. Osim toga, lik ne nosi frigijsku kapu. Nije u pitanju ni hibrid Erosa i Atisa kao što sugerira H. Pflug, što bi značilo (kad bi bilo tako) da se *Attis tristis* pojavio na nadgrobnim spomenicima već krajem 1. st. prije Kr.⁴¹ Atis u sepulkralnom kontekstu nije bio u opticaju na kasnorepublikanskim nadgrobnim spomenicima, barem po dosadašnjim spoznajama. Slična figura kao na Longidijenovoj steli pojavljuje se još samo na veoma rustičnom nadgrobnom cipusu iz *Carsulae* (Terni) u Italiji.⁴² Nije moguće utvrditi imaju li figure na potonjem spomeniku uopće krila, ali je pouzdano da nose baklju i istu odjeću kao i one na spomenutoj steli iz Ravenne. S. Diebner, koja je proučavala takvu skupinu spomenika (kraj 1. st. prije Kr. i prva polovica 1. st. poslije Kr.), pretpostavlja njezin rani nastanak.⁴³ Nažalost, autor ove rasprave nije u mogućnosti pružiti

Sl. 14. Detalj stele Valenta (snimio: N. Cambi) / Fig. 14. Detail of the stele of Valens (photo: N. Cambi)

40 G. A. Mansuelli 1967., 125, br. 12, sl. 16–21.

41 H. Pflug 1989., 152, br. 7, tab. 12, sl. 2, 1 i 2. Na str. 118 autor navodi: "vermischt sich die Gestalt des Attis im gegürtelten Gewand mit der des geflügelten Eros zu trauernden Genien, die sich auf Fackeln stützen".

42 S. Diebner 1987., 231 i d., tab. 41a.

43 S. Diebner 1987., 232.

Sl. 15. Ara Kvinta Eronija Firmina, Salona. Arheološki muzej u Splitu (snimio: N. Cambi) / Fig. 15. Altar of Quintus Aeronius Firminus, Salona. The Archaeological Museum in Split (photo: N. Cambi)

Sl. 16. Ara Kvinta Eronija Firmina, desna bočna strana (snimio: N. Cambi) / Fig. 16. Altar of Quintus Aeronius Firminus, the right short side (photo: N. Cambi)

Sl. 17. Ara osobe sa skraćenim imenom PCL, Salona. Arheološki muzej u Splitu (snimio: N. Cambi) / Fig. 17. Altar of a person with the abbreviated name PCL, Salona. The Archaeological Museum in Split (photo: N. Cambi)

Sl. 18. Ara osobe sa skraćenim imenom PCL (snimio: N. Cambi) / Fig. 18. Altar of a person with the abbreviated name PCL (photo: N. Cambi)

Sl. 19. Fragment stele s orijentalnim pastirom (prema: W. Faust) / Fig. 19. Fragment of a stele depicting the Oriental shepherd (after W. Faust)

pouzdana objašnjenje tobožnje mješavine Erota i Atisa na ravenatskoj steli, ali ima pravo misliti da je u pitanju italski demon smrti koji se očuvao kao relikv tradicija sjeverne Italije, jer je ikonografski veoma srodan takvim likovima na kasnijim etruščanskim sarkofazima.⁴⁴

Dvije sepulkralne *arae*, koje se datiraju od sredine 2. st. poslije Kr. pa nadalje a otkrivene su u Dalmaciji, na obje bočne strane nose tobožnje likove Atisa namjesto mnogo učestalijih erota (sl. 15–18).⁴⁵ Nažalost, ti su prikazi teško oštećeni. Smatra se da su ih kršćani namjerno osakatili jer su predstavljali također Atisa.⁴⁶ Unatoč takvoj mutilaciji likovi su ipak lako raspoznatljivi. Njihova su odjeća i stav identični onima na likovima s vojničkih stela, uz (dakako) obveznu frigijsku kapu. Noge su im prekrizene i oslanjaju se na lagobol koji je okrenut naopačke. Druge pojedinosti zbog oštećenja nisu dovoljno jasne. Slične se pojave zapažaju i u drugim krajevima rimskog svijeta.⁴⁷ Potonji likovi nose lagobol, a ponekad i siringu, što su pastirski atributi i predstavljaju prikaze pastira, premda ponekad ne u standardnoj pastirskoj, nego u raskošnijoj orijentalnoj nošnji. To bi zapravo bio još jedan tip orijentalne figure, koja je postala veoma omiljena u čitavom rimskom svijetu. Nekoliko mitoloških osoba orijentalnog podrijetla bili su pastiri (Paris, Ganimed, Atis i dr.). Prvospomenuta dvojica često su nalazila mjesto u rimskoj sepulkralnoj umjetnosti.⁴⁸ Međutim, svi imenovani bili su jedinstvena mitološka bića koja se nikad

44 Na primjer R. Herbig 1952., 106 i d., Tab. 7,70; 8,84; 11,50; 44,72; 51,19.

45 Fotografiju s natpisom are Kvinta Eronija Firmina objavio je D. Rendić-Miočević 1987., 138, tab. 37. Nedavno pak P. Selem – I. Vilogorac Brčić 2012., 119–120, tab. na str. 148, *add.* 1. Druga slična, ali kvalitetnija ara: P. Selem – I. Vilogorac Brčić 2012., 120–122, tab. na str. 149, *add.* 2.

46 Takvo je mišljenje J. Medinija u njegovoj neobjavljenoj doktorskoj disertaciji iz 1981.

47 V. Santa Maria Scrinari 1972., 134, br. 385, sl. 385; D. Dexheimer 1998., 91, br. 41, tab. 204,41. Svi panonski spomenici pokazuju takav tip figure (usp. bilj. 25).

48 Za Ganimeda usp. bilj. 35, za Parisa H. Sichtermann – G. Koch 1975., 54, tab. 141,2; 142; 143.

Sl. 20. Stela s pastirom, Köln (prema: W. Faust) / Fig. 20. Stele depicting a shepherd, Köln (after W. Faust)

nisu udvostručavala. Osobe u orijentalnoj odjeći pojavljuju se također u sepulkralnoj plastici, ali nikad ne sadržavaju prave attribute ili pak aluzije na samokastriranje, kao autentični likovi Atisa. Stoga, zašto bi se ovi smatrali kao dva (inače u mitologiji nepostojeća) Parisa, Ganimeda ili Atisa? Za interpretaciju te figure veoma je značajna i panonska stela, otkrivena u Laurijaku (*Lauriacum*) (sada u Muzeju u Ennsu, Lorsch, u Austriji), koja u donjem dijelu pokazuje dva orijentalna pastira, a s obje je strane po jedno stablo.⁴⁹ Uz svakog pastira je i pas, također pastirski atribut. Tako postaje jasno da taj reljef na steli sadrži pastoralni prikaz u pejzažu kojem tematski pripadaju ove dvije figure. Budući da pastiri nisu mitološka bića, može ih biti više. Imajući u vidu činjenicu da pastoralni prizori iskazuju pastirsku tugu za pokojnicima, oni su u sepulkralnoj umjetnosti bili veoma česti, pa je sasvim vjerovatno da su otučene figure na arama samo jedna orijentalna varijanta bukoličko-sepulkralne ikonografije.⁵⁰ Takvo tumačenje nije neobično, jer ima nekoliko skulptura

i reljefa koji prikazuju pastire u orijentalnoj odjeći s ovcom na ramenima, što dokazuje

Sl. 21. Sarkofag s erotima godišnjih doba, Salona. Arheološki muzej u Splitu (snimio: N. Cambi) / Fig. 21. Sarcophagus depicting season Erots, Salona. The Archaeological Museum in Split (photo: N. Cambi)

49 A. Schober 1923., 37, br. 73, sl. 30.

50 N. Himmelmann 1980., 171 i d.

Sl. 22. Lijevi akroterij pokrova sarkofaga s prikazima godišnjih doba, Salona. Arheološki muzej u Splitu (snimio: N. Cambi) / Fig. 22. Left acroterium of a sarcophagus lid depicting season personifications, Salona. The Archaeological Museum in Split (photo: N. Cambi)

Sl. 23. Fragment sarkofaga s likom hore, personifikacije zime, Salona. Arheološki muzej u Splitu (snimio: N. Cambi) / Fig. 23. Fragment of a sarcophagus depicting Chora as a personification of winter, Salona. The Archaeological Museum in Split (photo: N. Cambi)

Sl. 24. Dobri pastir, Salona. Arheološki muzej u Splitu (snimio: N. Cambi) / Fig. 24. Good Shepherd, Salona. The Archaeological Museum in Split (photo: N. Cambi)

da se pastiri mogu prikazivati i na takav način.⁵¹ Ali još jedno jasno svjedočanstvo da pastir u orijentalnoj odjeći nije Atis nudi jedna stela iz Kölna koja na jednoj bočnoj strani pokazuje “normalno” odjevenog pastira (kratka tunika, čizmice, ogrtač) s ovcom na ramenima, dok je na drugoj pastir orijentalnog tipa u tunici i uskim hlačama, s frigijskom kapom i siringom, prekriženih nogu, oslonjen na lagobol (sl. 19–20).⁵² Valja naglasiti da u simboličnom pogledu nema razlike među orijentalnim i običnim pastirskim likovima. Orijentalni pastiri su po svoj prilici od drugih likova, koji bijahu pastiri, “posudili” nošnju (Ganimed, Paris, Orfej, moguće čak i Atis), ali ne i njihovu mitološku osobnost. Na toj točki razvitka sepulkralne ikonografije, međusobni utjecaj erota koji drže izvnutu baklju te pastira koji nose naopačke okrenuti lagobol mogao se dogoditi, jer i jedan i drugi izražavaju tugu za umrlim, a nenormalni i nelogični položaj toga atributa, valja pretpostaviti, označava prestanak njegove prirodne (pastirske) upotrebe u znak žalosti zbog smrti vlasnika spomenika. Takve aluzije su oslonjene na popularna vjerovanja u pastoralnu idilu kao vid posmrtno egzistencije.

Proces razvitka sepulkralne bukoličke idile i “orijentalizacija” pastira kao glavnog glumca mogu se uočiti i na sarkofazima s prikazom godišnjih doba (sl. 21 i 22).⁵³ Zimska

51 Age of Spirituality 1979., 520, br. 464, 465, 521, br. 466, 465, 521. Omanja figurica iz Rabata (Maroko) također je prikazana u orijentalnoj odjeći, usp. M. J. Vermaseren 1966., sl. 7.

52 W. Faust 1998., 124, br. 105, tab. 7,1–3.

53 N. Cambi 2010., br. 87, 114, tab. L,1.

Sl. 25. Sarkofag Julije Aurelije Hilare s pastirom koji nosi ovcu na ramenima, Salona. Arheološki muzej u Splitu (snimio: N. Cambi) / Fig. 25. Sarcophagus of Iulia Aurelia Hilara depicting a shepherd carrying a sheep on his shoulders, Salona. The Archaeological Museum in Split (photo: N. Cambi)

hora na fragmentu sarkofaga ispod anse tabule ima kapu sličnu frigijskoj, ali to nije orijentalna kapa nego pripada zimskom plaštu s kukuljicom. Ona, dakle, s tipom erota nema nikakve ikonografske veze (sl. 23).⁵⁴ Iste salonitanske radionice koje su radile are, kasnije su radile i sarkofage. Njihov je kontinuitet nesporan. Te su činjenice potvrđene i sličnim ikonografskim repertoarom, sličnom tehnikom i materijalom (lokalni vapnenac). Salonitanski sarkofazi različitog tipa, osobito oni s erotima koji su nosili baklje okrenute naopako, jasni su nastavak ikonografske tradicije lokalnih radionica. Osim erota, takvoj tradiciji pripadaju i pastiri uglavnom u uobičajenoj pastirskoj odjeći (kratka potpasana tunika, plašt na leđima i *fasciae crurales*),

Sl. 26. Sarkofag s prikazom orijentalnog pastira, Salona. Arheološki muzej u Splitu (snimio: N. Cambi) / Fig. 26. Sarcophagus depicting the Oriental shepherd, Salona. The Archaeological Museum in Split (photo: N. Cambi)

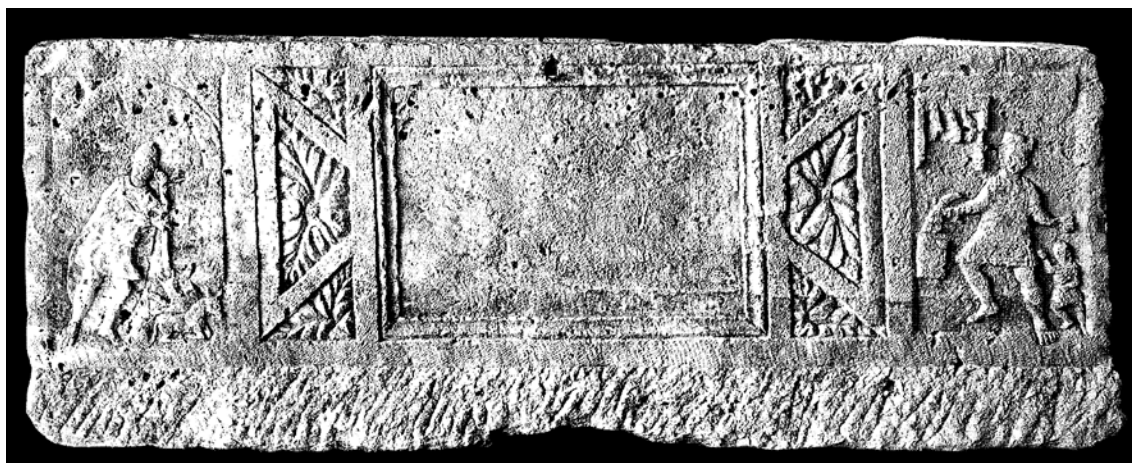
54 N. Cambi 2010., 115, kat. br. 93, tab. LV,1.

Sl. 27. Fragment sarkofaga s orijentalnim pastirom, Salona. Arheološki muzej u Splitu (snimio: N. Cambi) / Fig. 27. Fragment of a sarcophagus depicting the Oriental shepherd, Salona. The Archaeological Museum in Split (photo: N. Cambi)

a nešto manje i pastiri u orijentalnoj odjeći. Pastiri su se u Dalmaciji pojavili u kasnijem 3. st. poslije Kr. Općenito postoje tri ili čak četiri skupine pastirskih figura. Prva skupina prikazuje pastira u običajenom kostimu i s ovcom na ramenu (sl. 24),⁵⁵ u drugoj su pastiri u istoj nošnji ali s prekriženim nogama i oslanjaju se na lagobol okrenut nadolje ili pak drže obični pastirski štap.⁵⁶ Treći je tip pastira u istom

položaju kao i drugi, ali je odjeven u orijentalnu nošnju (sl. 26). Pastir u orijentalnoj nošnji s lagobolom prikazan je i na jednom malom fragmentu sarkofaga (sl. 27).⁵⁷ Nažalost, glava mu nedostaje, pa nije moguće odrediti je li imao frigijsku kapu. Četvrti pak tip salonitanskog pastira na salonitanskim sarkofazima ima frigijsku kapu, ali mu je nošnja standardna. Takav se lik na jednoj strani razmjerno dobro očuvanog sanduka pojavljuje okružen ovcama i oslanjajući se na dugi pastirski štap (sl. 28), dok je na drugoj (desnoj strani pokraj tabule) obrtnička radnja s majstorom koji obavlja svoju profesiju i s dječakom kao pomoćnikom.⁵⁸ Ovaj je pastir kombinacija drugog i trećeg tipa. Ovi tipski prikazani pastirski likovi pokazuju razvojni pravac bukoličkih tema, osobito popularnih u kasnije carsko doba. Potrebno je naglasiti, premda je to samo po sebi jasno, da orijentalni

Sl. 28. Sarkofag s likom pastira i scena iz obrtničke radionice, Salona. Arheološki muzej u Splitu (snimio: N. Cambi) / Fig. 28. Sarcophagus depicting a shepherd and scenes from a craft workshop, Salona. The Archaeological Museum in Split (photo: N. Cambi)

55 N. Cambi 1968. (1977), 69 i d., 101, br. 8, tab. 16; 171; 174; N. Cambi 2010., 114, br. 89, tab. LI,1; LII,1-2.

56 N. Cambi 2010., 125, br. 142, tab. LXXXIII,1.

57 N. Cambi 2010., 126, br. 148, tab. LXXXVI,1.

58 N. Cambi 2010., 125, br. 143, tab. LXXXIII,2.

Sl. 29. Fragment orijentalno odjevene figure, Donji Humac (o. Brač). Muzej otoka Brača u Škripu (snimio: N. Cambi) / Fig. 29. Fragment of a figure in Oriental clothes, Donji Humac (Brač). The Museum of the Island of Brač in Škrip (photo: N. Cambi)

Sl. 30. Fragment orijentalno odjevene figure, Donji Humac (o. Brač). Muzej otoka Brača u Škripu (snimio: N. Cambi) / Fig. 30. Fragment of a figure in Oriental clothes, Donji Humac (Brač). The Museum of the Island of Brač in Škrip (photo: N. Cambi)

Sl. 31. Fragment orijentalno odjevene figure, Salona. Arheološki muzej u Splitu (snimio: N. Cambi) / Fig. 31. Fragment of a figure in Oriental clothes, Salona. The Archaeological Museum in Split (photo: N. Cambi)

Sl. 32. Lik orijentalca, Lepuri kod Benkovca. Arheološka zbirka Franjevačkog samostana u Sinju (snimio: N. Cambi) / Fig. 32. Figure of the Oriental, Lepuri near Benkovac. The Archaeological Collection of the Sinj Franciscan Monastery (photo: N. Cambi)

Sl. 33. Fragment sanduka sarkofaga s likom orijentalca, Salona. Arheološki muzej u Splitu (snimio: N. Cambi) / Fig. 33. Fragment of a sarcophagus chest depicting a figure of the Oriental, Salona. The Archaeological Museum in Split (photo: N. Cambi)

pastir nema ništa zajedničkog s orijentalnim zarobljenicima na vojničkim stelama. Pastiri na sarkofazima nastavak su civilne tradicije koja je osobito karakteristična za are. Pojava orijentalne nošnje s pastirskim temama nije, naravno, bila ograničena samo na rimsku Dalmaciju.

Postoji još jedna skupina orijentalno odjevenih likova u sepulkralnom kontekstu. Poznata su dva fragmenta slobodnih figura, nađena u ambijentu mauzoleja (dobro je očuvan hipogej) iz Donjeg Humca na otoku Braču (sl. 29 i 30).⁵⁹ Očuvao se samo dio figure (ispod pojasa nadalje). Bračke su figure bile odjevene u kratku tuniku ispod koje se dobro vide noge odjevene u priljubljene i spiralno zavijene hlače. Njihova funeralna upotreba je neupitna. Poznat je i jedan fragment gornjeg dijela slične figure odjevene u orijentalnu nošnju i s plaštem uhvaćenim okruglom fibulom na grudima, a potječe iz Salone (sl. 31).⁶⁰ Nađen je na antičkoj nekropoli, pa treba pretpostaviti da i karakter figure pripada sepulkralnoj pastirskoj simbolici. Ovakve su figure bile dio areala nekropole i pripadale su simboličkoj pastoralnoj ikonografiji u sepulkralnoj upotrebi. Humačke figure bile su niže od normalne ljudske visine, a straga su samo grubo obrađene, što upućuje da su bile postavljene uz zidove, za razliku od figure iz Salone. Obrađenost stražnje strane, naime, indicija je da su figure bile udaljene od pozadine. Valja istaknuti da ove figure nisu ni *Attis funéraire* ni pokoreni orijentalci, nego pastiri u orijentalnoj odjeći kao svjedoci sepulkralne bukoličke idile.

⁵⁹ N. Cambi 2004., 265–267, sl. 35–38.

⁶⁰ Kip se čuva u Arheološkom muzeju u Splitu, a nađen je na zapadnom dijelu grada, očito na samoj Zapadnoj nekropoli, kad ga je objavio C. Lanza. Od novijih publikacija usp. P. Selem – I. Vilogorac Brčić 2012., 85, br. 9, tab. na str. 137, 9.

Na temelju svega gore iznesenog mogu se izvući sljedeći zaključci: 1) proučavanje orijentalnih figura na sepulkralnim spomenicima mora se zasnivati na pomnom ikonografskom promatranju, jer i neke pojedinosti mogu bitno utjecati na tumačenje karaktera i simbolike prikaza. Važnost takve precizne ikonografske analize pokazala je rasprava R. M. Schneidera koji je orijentalne likove koji drže *simpvium* na postolju stola iz Villa Albani⁶¹ i Napulja interpretirao kao sluge za stolom pri gozbi;⁶² 2) "Atisi" na vojničkim stelama su orijentalni ratni zarobljenici koji su "posuđeni" iz vojne i trijumfalne ikonografije;⁶³ 3) "Atisi" na arama i sarkofazima su pastiri, odjeveni u običnu orijentalnu ili mješovitu nošnju; 4) pastiri odjeveni u standardnu ili orijentalnu odjeću pripadaju veoma omljubljenoj bukoličkoj alegoriji i izražavaju pastirsku žalost koja je također dobro poznata u sepulkralnoj umjetnosti; 5) ikonografija pastira bilo u standardnoj ili pak orijentalnoj odjeći prožeta je utjecajem erota koji također iskazuju žalost, ali drugačijeg karaktera, jer imaju dublju simboličko-alegoričku pozadinu. Pastirska uloga u sepulkralnoj sferi zasniva se na suprotnosti bukoličke opuštenosti (*otium*) prema radu i naporu (*negotium*), poznatim pojmovima iz svakodnevnog života koji postaje sve važniji kao filozofski ideal u kasnoj antici. S kršćanstvom pastirska alegorija gotovo da nema dublje veze. S obzirom na neutralni karakter može poslužiti i u kriptokršćanske svrhe.

Vrijedno je spomena da je mit o Atisu i Kibeli samo marginalno i površno ušao u prikaze na rimskim nadgrobnim spomenicima po cijelom Rimskom Carstvu,⁶⁴ iako na vrlo važnom rimskom nadgrobnom natpisu nekog Nepota postoje dva stiha koji govore o mogućnosti apoteoze i u obliku Atisa, ali za to, koliko je to danas poznato, nema ikonografskih potvrda.⁶⁵ Ovaj natpis ipak jasno upozorava na svu kompleksnost problema.⁶⁶

Veoma teško protumačiv je i fragment monumentalnog spomenika iz Lepura kod Benkovca, danas u Arheološkom muzeju Franjevačkog samostana u Sinju. Ovaj je spomenik iznimno kompleksan, i to ne samo zato što je imao avers i revers, nego je imao i prikaz na barem dva kata s likom tugujućeg orijentalca (sl. 32). J. Medini protumačio ga je kao neku vrstu Atisa s jedne strane te metroačke pričesti na reversu spomenika, gdje je prikazana ruka koja drži poveći tanjur s dvije ribe.⁶⁷ Paralelni prikaz "Atisa" vjerojatno se nalazio i na suprotnoj strani aversa spomenika, lijevo od očuvane figure. Pisac ovih redaka nije u stanju ponuditi neko kvalitetno rješenje. Slično je i s fragmentom na kojem se sačuvala samo glava na kojoj je frigijska kapa (sl. 33).⁶⁸ S obzirom na nedostatnost prikaza, o njemu ništa nije moguće kazati. Teško je pak reći koga prikazuje glava muškarca na akroterijima pokrova sarkofaga nađenog na Kosovu (Ferizaj, srp. Nikadin) kod Uroševca. S obzirom

61 R. M. Schneider 1992., 295, sl. 1 i 2.

62 R. M. Schneider 1992., 295, sl. 5.

63 Osim prije navedenih primjera, orijentalci odjeveni kao i "Atisi" nose klipeje s portretima Galerija i Valerije na malom slavoluku u Solunu. Ovaj primjer je logičan jer je Galerije pobijedio godine 298. i pobijedjeni Perzijanci uzdižu portrete kao pokazatelje careva trijumfa. Usp. Th. Stefanidou Tiberiou 1995., sl. 1-2.

64 T. Brennecke 1970., 21 i d.; R. Turcan 1974., 721 i d.; Turcan, ANRW II, 16, Berlin – New York 1978., 1703. Aluzije na Atisa možda se pojavljuju na akroterijima sarkofaga Melite Akte koja je bila svećenica *Magnae Mater*, usp. H. Sichtermann – G. Koch 1975., 20, br. 8, tab. 17.

65 *CIL* VI, 3, 21521; B. Andreae 1963., 153. Dio koji se odnosi na Atisa glasi: *pascere si crinem et lauro redimere (placebit) / arcum com pharetra sumere, Ph(oebus eris) / indueris teretis manicas Phrygium(que galerum?) / non unus Cybeles pectore vivet A(tys)*. U natpisu se aludira da pokojnik može živjeti u obličju raznih bogova i heroja te da u srcu Kibelinu neće biti mjesta samo za jednog Atisa, nego i za oplakivanog pokojnika.

66 Vrlo je zanimljivo što M. J. Vermaseren u *LIMC* III, 1, 44, s. v. *Attis* ne uzima u obzir pastira u orijentalnoj nošnji kao lik Atisa, zbog nedostatka dokaza.

67 P. Selem – I. Vilogorac Brčić 2015., 142-143, *add.* 21 a-b, tab. na str. 157.

68 N. Cambi 2010., 118, kat. br. 109, tab. LIII, 2.

Sl. 34. Pokrov sarkofaga, Ferizaj (srp. Nikadin) kod Uroševca (Kosovo); pogled na stražnju stranu (snimio: N. Ferri) / Fig. 34. Back side of a sarcophagus lid, Ferizaj (Serb. Nikadin) near Uroševac (Kosovo) (photo: N. Ferri)

da se ispod frigijske kape rasi- pa duga i kovrčava kosa, a na obrazima vide i kratka brada i brkovi, jasno je da je posrijedi odrasli muškarac (sl. 34 i 35).⁶⁹ Ova glava, dakle, spada među prikaze pobijedenih orijenta- laca (po svoj prilici riječ je o Perzijancima koji su bili glavni

rimski neprijatelji ne samo na istoku, nego i uopće), pogotovo ako je sarkofag pripadao vojniku. Teško da ovakva glava aludira na pastoralno-sepulkralnu idilu. Sudeći po tipu, kosovski je sarkofag po svoj prilici import iz Salone, iako ovakvih glava nema na salonitan- skim sarkofazima. Forma pokrova i način ukrašavanja floralnom dekoracijom identični su

brojnim salonitanskim pri- mjercima. Stoga je zaklju- čak o importu iz Salone posve logičan.

Sl. 35. Pokrov sarkofaga, Ferizaj (srp. Nikadin) kod Uroševca (Kosovo); u akroteriju glava orijentalca (snimio: N. Ferri) / Fig. 35. Sarcophagus lid, Ferizaj (Serb. Nikadin) near Uroševci (Kosovo), with a depiction of the Ori- ental's head in the acroterium (photo: N. Ferri)

⁶⁹ Slike ovoga fragmenta ljubazno je prepustio kolega Naser Ferri iz Prištine, koji je njihov autor. Ovom mu prigodom toplo zahvaljujem.

LITERATURA / LITERATURE

- Andreae 1963 Bernard Andreae, *Studien zur römischen Grabkunst*, Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts, Römische Abteilung, Heft 9, Heidelberg, 1963.
- Asgari 1990 Nusin Asgari, *Objects de marbre finis et inachevés*, u: M. Waelkens et al. (éds), *Pierre éternelle du Nil au Rhin. Carrières et préfabrication*, Crédit communal, Bruxelles, 1990.
- Aurigemma 1963 Salvatore Aurigemma, *I monumenti della necropoli romana di Sarsina*, Casa dei Crescenzi, Roma, 1963.
- Bauchhens 1978 Gerhard Bauchhens, *Bonn und Umgebung. Militärische Grabdenkmäler, Corpus Signorum Imperii Romani, Corpus der Skulpturen der Römischen Welt, Band 3: Deutschland, Teil 1: Germania Inferior*, Verlag des Römisch-Germanischen Zentralmuseums, Mainz, 1978.
- Bauchhens 1997 Gerhard Bauchhens, *Barbaren oder Attis*, u: B. Djurić, I. Lazar (Hrsg.), *Akten des 4. Internationalen Kolloquiums über Probleme des provinzialrömischen Kunstschaffens, Celje, 8.-12. Mai 1995.*, *Situla* 36, Ljubljana, 1997., 43–51.
- Bossert 2000 Martin Bossert, *Les représentations figurées de la nécropole d'Avenches-en-Chaplix*, u: H. Walter (éd.), *Sculpture d'époque romaine dans nord, dans l'est des Gaules et dans les régions avoisinantes: acquis et problématiques actuelles*, Presses universitaires de Franche-Comté, Besançon–Paris, 2000., 241–252.
- Brennecke 1970 Traute Brennecke, *Kopf und Maske. Untersuchungen zu den Akroteren an Sarkophagdeckeln*, Dissertationsdruckstelle, Berlin, 1970.
- Cambi 1967 Nenad Cambi, *Personifikacije godišnjih doba na spomenicima u Saloni*, *VAHD* 62 (1960.), 1967., 55–78.
- Cambi 1987 Nenad Cambi, *Salona und seine Nekropolen*, u: H. von Hesberg, P. Zanker (Hrsg.), *Römische Gräberstrassen. Selbstdarstellung – Status – Standard. Kolloquium in München vom 28. bis 30. Oktober 1985. Veröffentlichungen der Kommission zur Erforschung des antiken Städtewesens*, Bayerische Akademie der Wissenschaften, C. H. Beck Verlag, München, 1987., 251–279.
- Cambi 1991 Nenad Cambi, *Two Soldier's Stelai from Salona*, *Römisches Österreich: Jahresschrift der Österreichischen Gesellschaft für Archäologie* 17–18 (1989.–1990.), Wien, 1991., 61–72.
- Cambi 1993 Nenad Cambi, *Rimski nadgrobni spomenici iz Aserije*, *RFFZd* 31/18 (1991.–1992.), 1993., 25–51.
- Cambi 1995 Nenad Cambi, *Stele kasnoantičke grobnice u Dugopolju*, *VAHD* 86 (1994.), 1995., 147–181.
- Cambi 2000 Nenad Cambi, *Imago animi: antički portret u Hrvatskoj*, Književni krug, Split, 2000.
- Cambi 2001 Nenad Cambi, *Dugopolje u antici*, u: A. Gulin (prir.), *Dugopolje: zbornik radova Općine Dugopolje*, Zagreb–Dugopolje, 2001., 89–108.
- Cambi 2004 Nenad Cambi, *Kiparstvo na Braču u antičko doba*, *Brački zbornik* 21, 2004., 239–272.
- Cambi 2010 Nenad Cambi, *Sarkofazi lokalne produkcije u rimskoj Dalmaciji od II. do IV. stoljeća*, Književni krug, Split, 2010.

- Cambi 2020 Nenad Cambi, Dvije stele iz Tilurija iz doba nakon odlaska VII. legije, u: D. Tončinić *et al.* (ur.), *Studia honoraria archaeologica. Zbornik radova u prigodi 65. rođendana prof. dr. sc. Mirjane Sanader*, FF Press, Zagreb, 2020., 87–93.
- Cambi *et al.* 1980 Nenad Cambi, Branko Kirigin, Emilio Marin, Excavations at Issa. Island of Vis, Yugoslavia (1976–1979). Preliminary Report, *Rivista di archeologia* 4, 1980., 81–94.
- Cambi *et al.* 2007 Nenad Cambi, Miroslav Glavičić, Dražen Maršić, Željko Miletić, Joško Zaninović, Rimska vojska u Burnumu / L'esercito romano a Burnum, u: N. Cambi *et al.* (ur.), *Burnum: katalozi i monografije Burnuma II*, Javna ustanova "Nacionalni park Krka" – Gradski muzej Drniš – Sveučilište u Zadru, Drniš–Šibenik–Zadar, 2007.
- Cummont 1906 Franz Cummont, *Les religions orientales dans le paganisme romain*, Conférences faites au Collège de France en 1905, Ernest Leroux, Paris, 1906.
- Dautova Ruševljanin 1983 Velika Dautova Ruševljanin, *Rimska kamena plastika u jugoslovenskom delu provincije Donje Panonije*, Novi Sad, 1983.
- Dexheimer 1998 Dagmar Dexheimer, *Oberitalische Grabaltäre. Ein Beitrag zur Sepulkralkunst der römischen Kaiserzeit*, BAR International Series 741, Oxford Hadrian Books, Oxford, 1998.
- Diebner 1987 Sylvia Diebner, Sonderformen von Urnen und Grabstelen in den Regionen Mittelitaliens, u: H. von Hesberg, P. Zanker (Hrsg.), *Römische Gräberstrassen. Selbstdarstellung – Status – Standard. Kolloquium in München vom 28. bis 30. Oktober 1985. Veröffentlichungen der Kommission zur Erforschung des antiken Städtewesens*, Bayerische Akademie der Wissenschaften, C. H. Beck Verlag, München, 1987., 229–237.
- Dodig 1985 Radoslav Dodig, *De Lubussa disputationes archaeologicae et epigraphicae*, u: 100 godina Muzeja na Humcu, 1884–1984: zbornik radova, Samoupravna interesna zajednica kulture Općine Ljubuški, Ljubuški, 1985., 109–112.
- von Engemann 1973 Josef von Engemann, *Untersuchungen zur Sepulkralymbolik der späteren römischen Kaiserzeit*, Jahrbuch für Antike und Christentum, Ergänzungsband 2, Münster, Westfalen, 1973.
- Faust 1998 Wilfried Faust, *Die Grabstelen des 2. und 3. Jahrhunderts im Rheingebiet (Beihefte der Bonner Jahrbücher)*, Rheinland-Verlag, Köln, 1998.
- von Fittschen, Zanker 1985 Klaus von Fittschen, Paul Zanker, *Katalog der römischen Porträts in den Capitolinischen Museen und den anderen kommunalen Sammlungen der Stadt Rom, Band 1: Kaiser- und Prinzenbildnisse*, Beiträge zur Erschliessung hellenistischer und kaiserzeitlicher Skulptur und Architektur III, P. von Zabern, Mainz, 1985.
- Forni 1953 Giovanni Forni, *Il reclutamento delle legioni da Augusto a Diocleziano*, Pubblicazioni della Facoltà di Filosofia e Lettere della Università di Pavia 5, Bocca, Milano–Roma, 1953.
- García y Bellido 1949 Antonio García y Bellido, *Esculturas romanas de España y Portugal, I–II*, Consejo Superior de Investigaciones Científicas, Madrid, 1949.

- Grailot 1912 Henri Grailot, *Le culte de Cybèle, Mère de dieux, à Rome et dans l'Empire romain*, Bibliothèque des Écoles françaises d'Athènes et de Rome 107, Paris, 1912.
- Gross 1940 Walter Hatto Gross, *Bildnisse Traians*, Das römische Herrscherbild 2, Berlin, 1940.
- Hatt 1986 Jean-Jacques Hatt, *La tombe gallo-romaine. Recherches sur les inscriptions et les monuments funéraires gallo-romains de premiers trois siècles de notre ère, suivi de les croyances funéraires des Gallo-Romains d'après la décoration des tombes*, Picard, Paris, 1986.
- Hauschild *et al.* 1966 Theodor Hauschild, Sebastia Mariner Bigorra, Hans Georg Niemeyer, Torre de los Escipiones. Ein römischer Grabturm bei Tarragona, *Madridrer Mitteilungen* 7, 162–188.
- Heberdey, Wilberg 1900 Rudlof Heberdey, Wilhelm Wilberg, Grabbauten von Termessos in Pisidien, *JÖAI* 3, 1900., 177–210.
- Hepding 1903 Hugo Hepding, *Attis, seine Mythen und seine Kult*, Religionsgeschichtliche Versuche und Vorarbeiten, Gieszen, 1903.
- Herbig *et al.* 1952 Reinhard Herbig, Friedrich Matz, Bernard Andreae, *Die jünger-etruskischen Steinsarkophage*, Die antiken Sarkophagreliefs 7, Mann, Berlin, 1952.
- von Hesberg 1992 Henner von Hesberg, *Römische Grabbauten*, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt, 1992.
- Himmelman 1980 Nikolaus Himmelmann, *Über Hirten-Genre in der antiken Kunst*, Abhandlungen der Rhein-Westfälischen Akademie der Wissenschaften 65, Westdeutscher Verlag, Opladen, 1980.
- Hoffmann 1905 Harald Hoffmann, *Römische Militärgrabsteine der Donauländer*, Sonderschriften (Österreichisches Archäologisches Institute) 5, Wien, 1905.
- Lambrechts 1966 Pierre Lambrechts, *Attis, van herdesknaap tot God*, Verhandelingen van de koninklijke vlaamse Academie voor Welenschappen van België, Klasse der letteren, Bruxelles, 1962.
- Prieur 1986 Jean Prieur, *La mort dans l'antiquité romaine*, Ouest France, Rennes, 1986.
- Mansuelli 1967 Guido Achille Mansuelli, *Le stele romane del territorio ravennate e del Basso Po. Inquadramento storico e catalogo*, Collana di studi d'arte paleocristiana, bizantina ed altomedievale 3, Ravenna, 1967.
- Medini 1984 Julijan Medini, Spomenici s Atisovim likom na području Sinjske krajine, *IzdHAD* 8, Split, 1984., 107–126.
- Mirković 1986 Miroslava Mirković, *Inscriptions de la Mésie supérieure 2: Viminacium et Margum*, Centre d'études épigraphiques et numismatiques, Beograd, 1986.
- Mitchell 1976 Stephen Mitchell, Legio VII and the Garrison of Augustan Galatia, *CQ* 26/2, 1976., 298–308.
- Nerzic 1989 Chantal Nerzic, *La sculpture en Gaule romaine*, Errance, Paris, 1989.
- Neu 1989 Stefan Neu, Römische Reliefs vom Kölner Rheinufer, *Kölner Jahrbuch für Vor- und Frühgeschichte* 22, 1989., 241–364.
- Neumann 1965 Gerhard Neumann, *Gesten und Gebärden in der griechischen Kunst*, De Gruyter, Berlin, 1965.
- Noack 1894 Ferdinand Noack, Dorylaion Athen, *Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts, Athenische Abteilung* 19/3, 1894., 301–334.

- Oppermann 1985 Manfred Oppermann, *Römische Kaiserreliefs*, Seemann Verlag, Leipzig, 1985.
- Ortali 1987 Jacopo Ortali, La via dei sepolcri di Sarsina. Aspetti funzionali, formali e sociali, u: H. von Hesberg, P. Zanker (Hrsg.), *Römische Gräberstrassen. Selbstdarstellung – Status – Standard. Kolloquium in München vom 28. bis 30. Oktober 1985. Veröffentlichungen der Kommission zur Erforschung des antiken Städtewesens*, Bayerische Akademie der Wissenschaften, C. H. Beck Verlag, München, 1987., 155–182.
- Paškvalin 2012 Veljko Paškvalin, *Antički sepulkralni spomenici s područja Bosne i Hercegovine*, *DjANUBiH* 83, 9, 2012.
- Petersen, von Luschan 1899 Eugen Adolf Hermann Petersen, Felix von Luschan, *Reisen im südwestlichen Kleinasien II*, C. Gerold's Sohn, Wien, 1899.
- Pflug 1989 Hermann Pflug, *Römische Porträtstelen in Oberitalien. Untersuchungen zur Chronologie, Typologie und Ikonographie*, Philipp von Zabern Verlag, Mainz, 1989.
- Rendić-Miočević 1987 Duje Rendić-Miočević, *Carmina epigraphica*, Književni krug, Split, 1987.
- Roller 1994 Lynn E. Roller, Attis on Greek Votive Monuments. Greek God or Phrygia?, *Hesperia* 63/2, 1994., 245–262.
- Sanader 2003 Mirjana Sanader, Grabsteine der Legio VII aus Tilurium. Versuch einer Typologie, u: P. Noelke (Hrsg.), *Romanisation und Resistenz, Akten des VII. Internationalen Colloquiums über Probleme des provinzialrömischen Kunstschaffens*, Köln 2–6 Mai 2001, Philipp von Zabern, Mainz am Rhein, 2003., 501–511.
- Santa Maria Scrinari 1972 Valnea Santa Maria Scrinari, *Museo Archeologico di Aquileia: catalogo delle sculture romane*, Istituto Poligrafico dello Stato, Roma, 1972.
- Schneider 1986 Rolf Michael Schneider, *Bunte Barbaren. Orientalenstatuen aus farbigem Marmor in der römischen Repräsentationskunst*, Werner, Worms, 1986.
- Schneider 1992 Rolf Michael Schneider, Orientalische Tischdiener als römische Tischfüsse, *Archäologischer Anzeiger* (Deutsches Archäologisches Institut) 2, 1992., 295–305.
- Schober 1923 Arnold Schober, *Die römischen Grabsteine von Noricum und Pannonien*, Sonderschriften des Österreichischen Archäologischen Instituts 10, Holzelt und Co., Wien, 1923.
- Selem, Vilogorac Brčić 2012 Petar Selem, Inga Vilogorac Brčić, *Religionum Orientalium monumenta et inscriptiones Salonitani (ROMIS)*, *Znakovi i riječi. Signa et litterae* III, FF press, Zagreb, 2012.
- Selem, Vilogorac Brčić 2015 Petar Selem, Inga Vilogorac Brčić, *Religionum Orientalium monumenta et inscriptiones ex Croatia I*, *Znakovi i riječi. Signa et litterae* V, FF press, Zagreb, 2015.
- Selem, Vilogorac Brčić 2018 Petar Selem, Inga Vilogorac Brčić, *Religionum Orientalium monumenta et inscriptiones ex Croatia II*, *Znakovi i riječi. Signa et litterae* VI, FF press, Zagreb, 2018.
- Sichterermann 1992 Hellmut Sichtermann, *Die mythologischen Sarkophage 2: Apollon, Ares, Bellerophon, Daidalos, Endymion, Ganymed, Giganten, Grazien*, Die antiken Sarkophagreliefs 12, 2, B. Andreae und G. Koch, Berlin, 1992.

- Sichtermann, Koch 1975 Hellmut Sichtermann, Guntram Koch, *Griechische Mythen auf römischen Sarkophagen*, E. Wasmuth, Tübingen, 1975.
- Stefanidou-Tiveriou 1995 Theodosia Stefanidou-Tiveriou, *To mikro tokso tou Galeriu ste Thessalonike*, Athinai, 1995., 39–47.
- Tončinić 2011 Domagoj Tončinić, *Spomenici VII. legije na području rimske provincije Dalmacije*, Arheološki muzej u Splitu, Split, 2011.
- Toynbee 1971 Jocelyn Mary Catherine Toynbee, *Death and Burial in the Roman World (Aspects of Greek and Roman Life)*, Thames and Hudson, London, 1971.
- Turcan 1972 Robert Turcan, *Les religions de l'Asie dans la vallée du Rhône, Études préliminaires aux religions orientales dans l'Empire romain (EPRO) 30*, Brill, Leiden, 1972.
- Turcan 1974 Robert Turcan, *Masques corniers d'orientaux: Attis, Gany-mèdes ou Arimaspes?*, *Publications de l'École française de Rome* 22, 1974., 721–747.
- Lanckoroński 1892 Karol Lanckoroński (Hrsg.), *Städte Pamphylens und Pisidiens*, Wien, 1893.
- Vermaseren 1966 Maarten Jozef Vermaseren, *Legend of Attis in Greek and Roman Art, Études préliminaires aux religions orientales dans l'Empire romain (EPRO) 9*, Brill, Leiden, 1966.
- Vermaseren 1977a Maarten Jozef Vermaseren, *Cybele and Attis: The Myth and the Cult*, Thames and Hudson, London, 1977.
- Vermaseren 1977b Maarten Jozef Vermaseren, *Corpus Cultus Cybelae Attidisque (CCCA) VII: Musea et collectiones privatae, Études préliminaires aux religions orientales dans l'Empire romain (EPRO) 50*, Brill, Leiden, 1977.
- Waelkens 1982 Marc Waelkens, *Dokimeion: Die Werkstatt der repräsentativen kleinasiatischen Sarkophage. Chronologie und Typologie ihrer Produktion*, Archäologische Forschungen 11, Gebrüder Mann Verlag, Berlin, 1982.
- Waelkens 1986 Marc Waelkens, *Die kleinasiatischen Türsteine*, Philipp von Zabern, Mainz, 1986.
- Weitzmann 1979 Kurt Weitzmann (Ed.), *Age of Spirituality: Late Antique and Early Christian Art, Third to Seventh Century, Catalogue of the Exhibition at the Metropolitan Museum of Art, November 19, 1977 through February 12, 1978*, Metropolitan Museum of Art, New York, 1979.
- Wiegartz 1965 Hans Wiegartz, *Kleinasiatische Säulensarkophage. Untersuchungen zum Sarkophagtypus und zu den figurlichen Darstellungen*, Gebrüder Mann Verlag, Berlin, 1965.
- Wilkes 1969 John Joseph Wilkes, *Dalmatia, History of the Provinces of the Roman Empire*, Routledge & Kegan Paul Limited, London, 1969.
- Will 1955 Ernest Will, *Le relief culturel gréco-romain: contribution à l'histoire de l'art de l'empire romain*, Bibliothèque des Écoles Françaises d'Athènes et de Rome 183, Editions de Boccard, Paris, 1955.

SUMMARY

Attis or someone else on funerary monuments from Dalmatia?

Numerous burial stelai of Roman soldiers with the doors at their bottom have been preserved in Dalmatia. These big stelai mostly belonged to the soldiers of the 7th Roman legion and smaller units which garrisoned in their military camps in Tilurium and Bigeste. Usually handles and knockers are shown in their door panels. However, there were several exceptions. On four stelai two male figures are depicted on lower panels. They are dressed in oriental costumes with crossed legs holding their chins with one hand supported by the other. This attitude betrays their sadness. Since the first scholarly study by H. Hoffmann published in 1905, these two figures were supposed to represent Attises because many soldiers of the 7th legion were of oriental origin. It seems that Hoffmann was impressed both by the fact that some of these soldiers were from Asia Minor and even from Pessinus itself where the cult of Cybele originated and by F. Cumont's studies on oriental religions. That is why he explained the shape of the stelai and, especially, the doors at their bottoms as the impact of Phrygian rock-cut graves. This opinion was widely shared. Unfortunately, among these four stelai only two have inscriptions. One soldier is of oriental origin (Amblada), while the other came from the far end of the western part of the Roman Empire. The latter was obviously born in the region of Bracara Augusta in Spain, since he was the soldier of *cohors I Bracaraugustanorum*. One of the two stelai without inscriptions must have also belonged to a westerner, since he was represented as a horseman and almost all of them in Dalmatia were of Celtic origin. The doors at the bottom do not show oriental influence, because they are completely different from those on stelai in Asia Minor. That is an element of *aedicula* architecture which was imitated on the front of such stelai. Generally, the entire group of stelai coming from Tilurium and Bigeste shows strong similarities in shape and decoration. They obviously belonged to the same workshop tradition which developed through several decades during their stay in Dalmatia. So, the shape and decoration were not imposed by origin of either of the two groups of soldiers, but they belong to the workshop repertory. After the 7th legion left Dalmatia for the Danube border (Viminacium), this stele type appeared among the soldiers of the 11th legion garrisoned in Burnum, in the north Dalmatia. It is also very interesting that stelai in Viminacium belonging to soldiers of the 7th legion are totally different and show Pannonian shape and decoration. This fact indicates that the workshop specialized in funerary art with military iconography moved in search of work to the place where large troops still existed. Accordingly, the only conclusion might be that the nationality of soldiers of the 7th legion does not have any influence on the decoration repertory.

I have suggested in several papers that these figures do not belong to Attis, but this problem was not the subject of my discussion at that moment. Since always two figures are in question, it is hard to believe that they depicted funerary Attis (*Attis funéraire*). Attis is only one mythological person. Besides, the figure on our stelai lacks many other characteristics of Attis, such as naked belly indicating self-castration, syrinx, *lagobolon* or the shepherd's stick. I have suggested that there are, at least, two different iconographies of such oriental figures: one in oriental clothes in mourning attitude and the other also in oriental robe but with *lagobolon* turned down. It is hard to believe that both represent the same figure and have the same meaning. Both these types, of course, were not limited to Dalmatia. It was widely spread phenomenon, especially in the western part of the Roman world: Hispania, Gaul, northern Italy, Noricum and Pannonia etc. The only pair of orientals, as far as I know, in whole Asia Minor appear on both sides of a door on the Antalya sarcophagus M. They show the mourning type of figures without shepherd's attributes.

Since all soldiers' stelai in Dalmatia show only military iconography, the figures from the first group should belong to that repertory. A stele from Brescia yields such a solution. At its bottom on either sides of a *tropaeum* there is a scene showing two barbarians dressed in oriental robes and Phrygian cap. This is the same scene as on the

triumphal monument from Orange. Thus, this arch must have been the starting point for such an iconography. The Brescia stele clearly shows the mourning oriental war prisoner according to Orange pattern, while others like, for example, those in Spain (see very important monument Torre de los Escipiones), *arae* and stelai from Gaul, northern Italy and Dalmatia adopted only barbarian figures in sad attitude. The mourning position was developed already in Greek art and it was studied by R. Neumann. Also the figures of barbarians studied by R. Schneider reveal such iconographic features. Among barbarian sculptures from Rome there are also persons dressed in oriental robe who show sad and desperate attitude. The mourning attitude of these barbarians is almost identical to the Dalmatian stelai figures and many others on burial monuments in the Roman world. All these Dalmatian stelai belong to the first half of the 1st century AD and they are slightly younger than the triumphal monuments from Orange. My firm opinion is that the stelai from Dalmatia, or *arae* from Gaul and northern Italy used the same triumphal iconography which function was to describe military profession of the dead but not the sorrow for the dead.

In the gable of a Dalmatian stele the head of a young man wearing Phrygian cap is shown. This stele was also found at Tilurium, but it did not belong to a soldier. This was the stele of a seven year old boy Gaius Laberius Vale(n)s whose portrait showing Trajanic coiffure and the emperor's physiognomy was depicted in the *clipeus*. A ball in his right hand, obviously pointed out to his premature death. The only parallel known to me appears on a stele from Modena which H. Pflug attributed to Attis. The physiognomic features of this figure on both stelai reveal boyish face traits, but it is far from certain that it represented Attis, since there were many young mythological persons to whom it could have belonged. I would like to point out that a young head with Phrygian cap appears on an *oinochoe* rim (most probably from the 4th century BC) which was discovered during excavations in Issa in 1976, but I am far from the idea that it could represent Attis. It is probable that this small head belonged to Ganymedes whose story was much more popular in Roman sepulchral art than that of Attis.

I would only like to point out here one other type of mourning figure on sepulchral stelai that was also attributed to Attis and which, so far, has not been found in Dalmatia. On the upper part of the Longidienus stele, the *faber navalis* from Ravenna, a winged figure in belted tunic and trousers is executed on either side. Both figures have reversed torches and lean with one elbow on a pillar. This cannot be Attis since wings, torches and two figures are not Attis' characteristics. What is more, the figure has not Phrygian cap. They also cannot be the mixture of Eros and Attis as H. Pflug suggested, since it would mean that *Attis tristis* figures existed on burial monuments since the end of the 1st century BC. This type of figures was not very popular on burial monuments – it appeared, as far as I know, only on a very primitive funerary *cippus* from Carsulae (Terni) area in Italy. It is not possible to see whether the latter figures have wings or not, but they have reversed torch and the same robes. S. Diebner, who studied this group of monuments, assumed their early appearance (the end of the 1st century BC and the first half of the 1st century AD). Unfortunately, I am not able to offer precise explanation of this type of figures, but I am closer to seeing them as Italic demons than strange mixture of Eros and Attis.

Two sepulchral *arae* dating from the middle of the 2nd century AD have been found in Dalmatia. They have also figures of "Attis" executed on either side. Unfortunately, the figures were badly damaged. It was assumed that they were mutilated on purpose by Christians because of the Attis figure, though its main features remained easily recognizable. The figures were dressed in the same robes and wear Phrygian cap. They have their legs crossed and they are leaning on *lagobolon* which is turned upside down. Other details are not visible. Similar stelai and other burial monuments in other parts of Roman world show also such figures. They usually have a *lagobolon* and sometimes a *syrinx*. They were represented as shepherds, although not in the standard costume. The parallels for this third type of oriental figure are also widely spread all over the western part of the Roman world. Several mythological persons of oriental origin were

shepherds (Paris, Ganymedes, Attis etc.). The first two were also very popular in Roman sepulchral art, but all of them were unique mythological beings and they were never duplicated. The figures in oriental costumes appearing on burial monuments never reveal the signs of self-castration as many Attis cult statues or reliefs do. Why, then, should they be considered to represent nonexisting two Attises? A Pannonian stele is very significant. The stele found at Lauriacum (Museum in Enns, Lorsch) shows in its lower part two oriental shepherds on either side of a tree. Each has a dog. So it is clear that this stele relief shows a pastoral scene in a landscape with two shepherds. Bearing in mind that the pastoral scenes expressing shepherd's sorrow for the dead were very popular in Roman sepulchral art, it is very likely that this is only an oriental variation of the usual representation. I strongly believe that there was not difference between oriental and common pastoral iconography from the symbolical point of view. The oriental shepherd probably borrowed its costume from mythological ones (Ganymed, Paris, Orpheus or even Attis), but not their mythological person. At this point of the development of sepulchral iconography, the mutual influence between Erotes holding the reversed torch and the shepherd holding reversed *lagobolon* could have occurred since they both symbolized sorrow for the dead.

Salonitan workshops in which these *arae* were executed later produced sarcophagi as well. This fact is confirmed by similar iconographical repertoire and similar technique and material (local limestone). Salonitan sarcophagi show various types of Erotes, especially those with torches turned upside down, but also shepherds which were mainly dressed in standard shepherd's costumes (short girdled tunic, mantle and *fasciae crurales*). These shepherds appeared in Dalmatia in the later 3rd century. Generally, there are three or even four groups of shepherd figures: the first was in the standard shepherd's costume with the sheep on the shoulders. The second was also in the shepherd's costume, but their legs are crossed and they lean on their *lagobola* turned upside down or normal stick. The third is the shepherd in the same posture as the second one, but dressed in oriental robe. The shepherd in oriental robe with *lagobolon* and crossed legs was represented on a small sarcophagus fragment; unfortunately, his head is missing. The fourth type of shepherd on Salonitan sarcophagi has Phrygian cap, but the costume is standard one. On one side of the sarcophagus body there is a shepherd surrounded by sheep and leaning on the stick, while on the other side of the *tabula* there is a workshop with a craftsman doing his job and a boy. This shepherd is a mixture between the second and third type. These shepherd types reveal the further development of bucolic themes. The oriental shepherds have nothing to do with mourning of oriental prisoners that appear on Dalmatian soldier stelai, but they continued the same *arae* iconography which was not restricted to Dalmatia.

On the basis of the above evidence several conclusions could be drawn: 1) the study of all oriental figures on sepulchral monuments should be based on careful iconographic observation, since the different details could change their symbolism. The significance of accurate iconographic study was recently shown by R. Schneider who interpreted two oriental figures holding a *simpvium* on table foot from Villa Albani and Naples as the table servants; 2) the "Attises" on soldiers' stelai are oriental war prisoners borrowed from the military and triumphal iconography; 3) the "Attises" on *arae* and sarcophagi are shepherds, dressed in normal, oriental or "mixed" costumes; 4) the shepherds in standard and oriental costumes belonged to very popular bucolic allegory and they expressed shepherds' sadness, also well known in sepulchral art; 5) the iconography of shepherds both in "normal" and oriental robe is deeply influenced by Erotes which also expressed sadness, but of different character. It is also worth mentioning that the myth of Attis and Cybele was only marginally depicted on Roman sarcophagi all over the Roman world, although there are two verses in a very important Roman epitaph (Bücheler, no. 1109) that also speak about the possibility of apotheosis in the guise of Attis, but there is no iconographic evidence. This inscription clearly reveals the complexity of the problem.

Translated by Maja Cambi